

MÍKEL DE EPALZA FERRER, UN LLESTAT GÈNEROS A LA CULTURA EN LLENGUA CATALANA

La matinada del 6 de desembre de 2008 va morir Míkel de Epalza, set mesos després de patir un desafortunat accident. S'havia jubilat com a catedràtic d'Estudis Àrabs i Islàmics el passat mes de febrer amb una lliçó sobre el mateix tema amb què va començar la seua vinculació amb Alacant i el País Valencià, la relació entre la toponímia i l'estructura de l'espai comarcal d'Alacant en època andalusina. Mentre estava ingressat a l'hospital, la Universitat d'Alacant va rebre del Ministeri d'Educació l'acceptació del seu nomenament com a professor emèrit. Malauradament, la mort del Dr. Epalza, quan es trobava encara en plena lucidesa i producció intel·lectual, ha deixat tota la institució universitària —i no sols la Universitat d'Alacant— òrfena d'un dels seus mestres, en el sentit més ampli de la paraula.

Míkel de Epalza Ferrer, de pare basc i mare d'ascendència mallorquina, d'Andratx, va nèixer a Pau (Bearn, Estat francès) l'any 1938, perquè el pare, enginyer forestal, havia hagut d'exiliar-se del País Basc. Quan tenia deu anys, la seua família es va desplaçar novament al País Basc i, després d'un parell d'anys, es va traslladar a Palma de Mallorca, on el professor Epalza va estudiar el batxillerat, va fer bons amics que encara conservava i va aprendre català. En tornar a Bilbao va començar un itinerari de formació continuada i d'ensenyament per diverses ciutats i universitats fins a la seua mort. Així, va entrar durant alguns anys en la Companyia de Jesús, es va llicenciar en Filosofia Eclesiàstica a Sant Cugat del Vallès (1961), i també en Filosofia i Lletres, especialitat de Filosofia (1963), i en Filologia Semítica, especialitat d'Àrab (1965). Es va doctorar en Àrab dos anys després i va fer una estada al Líban, on va obtenir una diplomatura en l'ensenyament audiovisual de l'àrab (1969), a més de la llicenciatura en Teologia Catòlica a la Universitat Lyon-Fourvière (1970). Paral·lelament, havia exercit de professor en diverses universitats, a Barcelona (1965), Lió (1968), Tunis (1971), Alger i Orà (1973), Comillas-Madrid (1974), a l'Autònoma de Madrid (1976) i a la Universitat d'Alacant; en aquesta última, des del 1979 fins al febrer de 2008, any en què, com hem dit, es va jubilar oficialment.

Fonamentalment, el Dr. Epalza ha mantingut al llarg de la seua vida acadèmica cinc grans línies d'investigació, docència i divulgació:

1. La història de l'islam, la islamologia, en la qual destaca especialment la dedicació a l'Alcorà, però també a la vida religiosa, l'urbanisme i les ràpites.

2. La història i les relacions entre musulmans i cristians.
3. La història de la península Ibèrica i el món àrab, amb estudis dedicats als mossàrabs, els mudèjars, els moriscos, l'antroponímia o la toponímia d'origen àrab.
4. La història arabocatalana, amb treballs sobre Anselm Turmeda, Eiximenis, Fèlix o Feliu d'Urgell, la toponímia o l'estructuració del territori.
5. Les relacions entre el Magrib i els pobles d'Espanya, una línia constant des de la primera estada que va fer a Tunis i a Orà, amb treballs sobre les migracions al Magrib, especialment dels moriscos, documentació hispanoturca o conflictes i paus hispanomusulmanes dels segles XVIII-XX.

En relació amb aquestes línies d'investigació, podem esmentar algunes publicacions, en moltes de les quals figura com a coordinador o editor, fet que posa en relleu el seu paper com a dinamitzador acadèmic o cultural, una funció constant en la seua trajectòria a la Universitat d'Alacant que el menà a impulsar projectes, congregar especialistes de diferents procedències i formacions o animar els altres a compartir idees i treballs sobre els temes més diversos. Mikel de Epalza va mantenir una inabastable quantitat de relacions humanes i acadèmiques amb especialistes d'arreu del món (la quantitat de publicacions en col·laboració que ressenyem n'és una bona mostra). Molts d'aquests contactes ha anat compartint-los amb la resta de col·legues de l'Àrea d'Estudis Àrabs i Islàmics, que continua així, algunes de les línies de treball iniciades per Epalza.

De tot el conjunt d'obres publicades, podem dir que Mikel de Epalza ha escrit tres grans obres en la seua vida, dues de les quals han sigut i són aportacions fonamentals a la literatura i la llengua catalanes. La primera, l'estudi sobre la *Tuhfa* d'Anselm Turmeda, va ser objecte de la seua tesi doctoral. La segona, la traducció de l'Alcorà al català, ha sigut la gran obra de maduresa que li ha reportat el reconeixement internacional i acadèmic. La tercera, encara en premsa, l'ha dedicada a l'altre gran tema que sempre ha estat present en la seua vida intel·lectual, els moriscos i les relacions entre els dos marges de la Mediterrània.

Els treballs dedicats a la figura del mallorquí Anselm (o en Telm) Turmeda s'insereixen en els seus estudis relacionats amb la història i la literatura de les terres de llengua catalana i el món àrab. Cal destacar sobretot els treballs dedicats a la *Tuhfa*, una obra escrita per a musulmans, de controvèrsia anticristiana, en què el franciscà mallorquí renegat aporta arguments per a rebatre la fe cristiana, a més de narrar la seua conversió religiosa i la integració en l'administració tunisiana. Mikel de Epalza hi va dedicar la tesi doctoral (defensada a la Universitat de Barcelona el 4 de març de 1967), dirigida pel seu mestre Joan Vernet i davant d'un tribunal presidit per J. M. Millàs Vallicrosa i amb Martí de Riquer (que li havia suggerit el tema), Darío Cabanellas, David Romano i Joan Vernet. La tesi, que va rebre un premi nacional, incorpora el text en àrab i una traducció en castellà de la *Tuhfa*. Va ser editada a Roma amb el títol *La Tuhfa, autobiografía y polémica islámica contra el Cristianismo de 'Abdallāh al-Taryumān (fray Anselmo Turmeda)* per

l'Accademia Nazionale dei Lincei el 1971. Vint-i-cinc anys després, amb una presentació de María Jesús Rubiera, es va publicar revisada, amb el títol *Fray Anselm Turmeda* ('*Abdallāh al-Tarjūmān*) *y su polémica islamocristiana*. Edición, traducción y estudio de la *Tuhfa*, en l'editorial Hiperión (Madrid, 1994).

Al llarg de la seua vida Epalza va continuar l'anàlisi del personatge i de la seua obra. Amb Ignasi Riera, a qui l'unia una vella i conreada amistat, va publicar *Anselm Turmeda. Autobiografia i atac als partidaris de la creu* (Barcelona, Curial, 1978), amb la traducció catalana de la *Tuhfa*, que permetia posar a l'abast del públic català una obra fonamental per a entendre el pensament de Turmeda, ignorada durant segles en els territoris de parla catalana. Posteriorment, per encàrrec de l'Ajuntament de Palma, va publicar una biografia d'*Anselm Turmeda* en la col·lecció de «Biografies de Mallorquins» (Palma, 1983). L'any següent, en les festes de la Mercè de 1984, gràcies a Maria Aurèlia Capmany, també estudiosa d'Anselm Turmeda i regidora, aleshores, de l'Ajuntament de Barcelona, Mikel hi va fer el pregó, centrat en la figura de Turmeda com a símbol de l'obertura mediterrània de la cultura catalana. També va redactar el pròleg i les introduccions específiques de l'obra en català de Turmeda en una edició en dos volums promoguda pel Consell Insular i l'Editorial Moll: *La Disputa de l'Ase* i el *Llibre de bons amonestaments i altres obres* (Palma, 1987).

La segona gran obra del Dr. Epalza és, sens dubte, la traducció de l'Alcorà (*L'Alcorà. Traducció de l'àrab al català. Introducció a la lectura i cinc estudis alcorànics*, Barcelona, Proa, 2001), guardonada amb el Premi Ciutat de Barcelona de traducció al català 2002 i amb el Premio Nacional de Traducción 2002, atorgat pel Ministeri de Cultura a la millor traducció (entre les publicades en les llengües oficials de l'Estat). És la primera traducció del llibre sagrat dels musulmans en català, un projecte producte de la reflexió al llarg de tota una vida. Especialment perquè l'Alcorà no és un llibre qualsevol, és un llibre sagrat, inimitable en la concepció dels musulmans, i que comporta greus problemes quan es tracta de traduir-lo a una llengua romànica, per la distància temporal, per la separació cultural i religiosa i, també, per la forma literària que presenta. A parer nostre, la traducció de l'Alcorà constitueix l'obra de més entitat i ressò acadèmic i cultural dins la línia de treball sobre la història de l'islam conreada pel Dr. Epalza durant molts anys; una generosa aportació a la cultura en llengua catalana que va ser possible gràcies a l'interès de la Fundació Enciclopèdia Catalana.

El professor Epalza va establir com a prioritat del projecte que la traducció de l'Alcorà fóra respectuosa amb els continguts del text original i que el text resultant tinguera una aparença literàriament bella, de manera que poguera servir per a donar a conèixer el missatge del text alcorànic, però també que per a ser llegit com una obra universal, atractiva i plaent, com ho és en àrab. Amb aquesta intenció hi va fer servir un innovador mètode de traducció —en comparació amb altres traduccions de l'Alcorà— que podria ser aplicable per a traduir el llibre sagrat dels musulmans a altres llengües, projecte que tenia en ment però que no ha pogut portar a terme. No es tractava d'oferir un text orientaltzant o exotitzant,

ni molt menys cristianitzant, sinó d'obligar el lector a situar-se en una perspectiva que s'aproximara a la del lector musulmà, amb el benentès que l'equivalència absoluta és impossible i que la traducció, cap traducció, no pot reemplaçar el text en àrab en la vida cultural i en les pràctiques religioses dels creients musulmans. L'obra pretenia ser un treball acadèmic al servei de la societat catalanoparlant que facilitara el coneixement i l'aproximació a una realitat religiosa, cultural i humana cada vegada més present en les nostres societats. La presentació tipogràfica, en forma de vers lliure, dotat d'un cert ritme o cadència, pretén facilitar i condicionar una lectura pausada, meditativa, semblant a la lectura d'un llibre de poemes, una mena de llibre sapiencial, com els salms bíblics.

Fruit d'aquest treball, sol o en col·laboració, va publicar diversos articles en què explicava el procés i el mètode de traducció seguit o en què continuava reflexionant sobre diversos aspectes d'aquest llibre sagrat i sobre les diferents versions o traduccions en altres llengües. Així, *Com traduir l'Alcorà per als qui no saben l'àrab?*, «L'Espill» (2001); *Traduccions catalanes de l'Alcorà* (Josep Giralt, dir., *Joies escrites. Els fons bibliogràfics àrabs de Catalunya*, Barcelona, Institut Europeu de la Mediterrània, 2002); *Alguns antecedents islamo-cristians de la primera traducció completa de l'Alcorà al català* (Josep Massot, dir., *Homenatge a Miquel Batllori I*, Barcelona, Randa / Curial Edicions Catalanes, 2002); o *Une nouvelle traduction du Coran en Espagne, qui cherche à innover*, «Diràsât andalusiyya / Études andalouses», núm. 31 (Tunis, 2004). Així mateix, en un parell d'articles, vam intentar explicar el mètode de traducció que havíem aplicat per a traduir l'Alcorà, els objectius i les dificultats que hi trobàvem i les estratègies per a resoldre-les: *Versión literària del Corán: una traducción en equipo*, «Hieronymus Complutensis», núm. 11 (2004) i *L'Alcorà en català: una traducció literària*, «Quaderns: Revista de Traducció», núm. 12 (2005).

Gràcies a una dilatada trajectòria com a traductor, l'editorial Gedisa li va encomanar que coordinara una monografia per a la seua col·lecció de manuals de traducció, *Traducir del àrabe* (Barcelona, 2004). En el capítol escrit per Epalza, *Especificidades religiosas de la lengua árabe y de sus traducciones*, tot i que es refereix a la traducció entre l'àrab i el castellà, aprofita i esmenta l'experiència de la traducció catalana de l'Alcorà. Havia començat també un projecte en col·laboració amb el Dr. Juan Pablo Arias Torres, de la Universitat de Màlaga, sobre traduccions de l'Alcorà, de caire contrastiu i valoratiu, tot i que no ha arribat a materialitzar-se.

En la mateixa línia de treball sobre l'islam, central en la seua trajectòria, caldria esmentar també altres obres d'Epalza, com ara *L'islam d'avui, de demà i de sempre*, publicada per la Fundació Enciclopèdia Catalana (Barcelona, 1994); *La ràbita islàmica. Història institucional*, publicat per l'Ajuntament de Sant Carles de la Ràpita (1992 i 1994). Amb Francisco Franco, deixeble i company del Departament de Filologies Integrades de la Universitat d'Alacant, va coordinar el congrés i la publicació posterior de *La ràbita en el islam. Estudios interdisciplinarios. Congressos Internacionals de Sant Carles de la Ràpita* (1989, 1997), publicat

per l'Ajuntament de Sant Carles de la Ràpita i la Universitat d'Alacant l'any 2004. Així mateix, l'any 1987 es va organitzar a Benissa (Marina Alta) un simposi sobre l'aigua i el poblament musulmà, que va editar l'any següent l'Ajuntament de Benissa, en el qual Mikel de Epalza va presentar una comunicació sobre *El agua en el derecho musulmán*.

Sobre temes d'història islamocristiana, a més de nombrosos articles en diverses revistes, com ara «Islamochristiana» (Roma) o el «Bulletin Critique des Annales Islamologiques» (el Caire / París), caldria esmentar *Jesús entre judíos, cristianos y musulmanes hispanos (siglos VI-XVIII)*, publicat per la Universitat de Granada (1999), una versió ampliada de les seues tesis expressades en *Jésus otage. Juifs, Chrétiens et Musulmans en Espagne (VI-XVIIe siècle)* (París, Editions du Cerf, 1988).

En relació amb els moriscos i altres minories cristianes o musulmanes, s'ha d'esmentar la primera aportació d'Epalza referida al territori actual valencià, *Morros y moriscos en el levante peninsular (sharq Al-Andalus)*. *Introducción bibliográfica* (Alacant, 1983), una exhaustiva recopilació de tota mena de fonts útils per a l'estudi dels moriscos en terres valencianes. Amb el deixeble i catedràtic d'estudis àrabs i islàmics Luis F. Bernabé Pons, va coordinar a Sant Carles de la Ràpita el Congrés Internacional «380 aniversari de l'expulsió dels moriscos» (5-9 de desembre de 1990). Així mateix, també va dirigir *L'expulsió dels moriscos. Conseqüències en el món islàmic i en el món cristià*, publicada per la Generalitat de Catalunya (Barcelona, 1994), i *Los moriscos antes y después de la expulsión*, encarregat per Mapfre (Madrid, 1997). El darrer llibre de Mikel, ja pòstum, també va dedicat als moriscos i apareixerà el 2009, amb motiu dels quatre-cents anys del decret d'expulsió; és un llibre en col·laboració amb el professor Gafsi Slama de Tunis i que té previst publicar la Universitat de València.

Amb la catedràtica de Llengua i Literatura Àrab, Maria Jesús Rubiera Mata, ha compartit bona part de la seua vida (s'havien casat l'any 1981) i l'interès pel significat de les paraules i, especialment, de la toponímia en tant que patrimoni carregat de cultura. L'estudi de la història de les llengües que s'han parlat als actuals països de llengua catalana, a través de les restes en els topònims, els va permetre publicar un llibre sobre *Toponímia àrabe de Benidorm y su comarca / Toponímia àrab de Benidorm i la seva comarca* (Universitat d'Alacant, 1985), i un altre dedicat a la *Xàtiva musulmana (segles VIII-XIII)*, publicat per l'Ajuntament de Xàtiva (1987). Maria Jesús Rubiera, estudiosa i traductora al castellà de poetes andalusins, de l'Alhambra i de la taifa de Dènia, inclosos els poetes àrabs de Mallorca, va presentar una comunicació al IX Col·loqui Internacional de Llengua i Literatura Catalanes —amb el títol *Els arabismes del català. Història d'un rebuig, Actes del Novè Col·loqui Internacional de Llengua i Literatura Catalanes (Alacant / Elx, 9-14 de setembre de 1991)*, vol. II, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1993—, en la qual incidia en algunes d'aquestes qüestions.

De la mà de Jesús Huguet, aleshores director general de Política Lingüística de la Generalitat Valenciana, Epalza va dirigir l'edició i l'estudi de l'obra d'Ibn al-Abbar, ulema, historiador i lletraferit d'Onda que presencià la conquesta de

València, preparà i signà la rendició en nom del darrer rei andalusí de València, Zayyan ibn-Mardanix, i, posteriorment, va cantar la pèrdua de la ciutat a mans del rei Jaume I. Huguet i Epalza van organitzar conjuntament un congrés internacional dedicat a Ibn Al-Abbar i el seu temps, que va tenir lloc a Onda (Plana Baixa) del 20 al 22 de febrer de 1989, segons recullen les actes, *Ibn Al-Abbar. Polític i escriptor àrab valencià (1199-1260)*, editades per la Generalitat Valenciana (València, 1990).

És remarcable la vitalitat i la generositat de Míkel de Epalza a l'hora de treballar amb especialistes d'àrees de coneixement, de formació i de països ben distants. El treball interdisciplinari i en equip era una pràctica habitual en ell. També ho era col·laborar amb tota mena d'institucions, associacions culturals, cíviques o festives, amb conferències i articles de divulgació sobre temes relacionats amb el nom d'un poble o la toponímia menor, amb l'urbanisme musulmà, o sobre qualsevol dels aspectes de la llengua àrab i la cultura islàmica que perviuen en la llengua i en la cultura actuals. Són moltes les persones i les poblacions dels països de llengua catalana que van conèixer el professor Epalza en els anys vuitanta i noranta. A partir de l'any 1996, però, en què va haver de ser sotmès a una operació de cor, va deixar d'impartir conferències i es va centrar en la traducció de l'Alcorà i en la preparació d'altres llibres. Tot i això, poc abans de l'accident encara va fer el darrer viatge a Barcelona per invitació de la Junta Islàmica de Catalunya a propòsit de l'islam a Catalunya.

Com reflecteixen les seues col·laboracions en el butlletí de la Societat d'Onomàstica —es poden consultar en la notícia de la seua mort, en <http://www.onomastica.cat/news/mor-l039arabista-mikel-de-epalza>—, va ser un gran divulgador i dinamitzador de l'interès per la toponímia d'origen o de forma àrab de les nostres terres i l'estructuració de l'espai en la societat andalusina. Una altra mostra d'aquesta manera de despertar la curiositat pel passat andalusí podria ser la comunicació *Els mossàrabs valencians i els topònims derivats de «kanisa» àrab*, inclosa en el segon volum de la *Miscel·lània d'homenatge a Enric Moreu-Rey* (Barcelona, PAM, 1988). Igualment, amb motiu de la miscel·lània d'homenatge al professor Germà Colón, Epalza va fer una síntesi dels treballs de toponímia i organització de l'espai en època musulmana en la seua aportació *L'estudi comarcal dels topònims àrabo-catalans*, dins *Estudis de Llengua i Literatura Catalanes / XXIX, Miscel·lània Germà Colón* (Barcelona, PAM, 1994, ps. 241-270).

Una de les seues aportacions a la cultura de Catalunya, fonamentada en llibres, articles, conferències, debats i alguna polèmica, va ser ajudar a valorar i considerar sense prejudicis el passat andalusí de Catalunya, sovint oblidat en les historiografies i les visions tradicionals. En aquesta línia de normalització va convergir amb diversos arabistes i medievalistes, com ara Dolors Bramon o Pere Balanyà, entre d'altres. Míkel de Epalza sempre va estar disposat a col·laborar amb institucions, ajuntaments o associacions de tota mena per millorar el coneixement del passat de Catalunya i les relacions culturals amb els països musulmans. Volem esmentar, com a exemple, la participació en publicacions i debats de

l'Institut Català d'Estudis Mediterranis o en l'Institut Europeu de la Mediterrània, en els consells assessors dels quals figurava, i en nombroses jornades i congressos d'orientació interconfessional, intercultural o històrica.

Mostra de l'interès per les relacions d'anada i tornada d'un costat a l'altre de la Mediterrània serien la voluminosa obra en impremta sobre els moriscos que ha de veure la llum el 2009, com també la publicació amb Ramon Petit dels *Études sur les morisques andalous en Tunisie* (Madrid, 1973), les actes del *Segon Congrés Internacional de la Llengua Catalana*, que havia tingut lloc al llarg dels anys 1986 i 1987, amb una comunicació de Mikel de Epalza sobre *El català al Magreb. Els moriscos expulsats*, vol. VIII (València, Institut de Filologia Valenciana, 1989), on parla de les empremtes del català a Tunísia, en concret al poble de Grish el Oued, els habitants del qual eren coneguts com els catalans, i que Epalza pensava que eren originaris del Regne de València, i l'obra en col·laboració amb J. B. Vilar, *Planos y mapas hispánicos de Argelia* (s. XVI-XVIII). A més a més, la Fundació Mapfre li va publicar l'any 1992 una monografia que aporta dades per al coneixement del temps posterior a l'expulsió, del complex i divers procés d'integració en el si de les societats magribines receptores: *Los moriscos antes y después de la expulsión* (Madrid, 1992), en què classifica els moriscos pel regne del qual van ser expulsats per mirar de veure-hi especificats culturals i lingüístiques. Caldria remarcar, per tancar aquest apartat, les excel·lents relacions que va mantenir Epalza amb les universitats i institucions del Magrib, i especialment amb els col·legues i amics de Tunísia.

Epalza va ser el creador i impulsor, amb María Jesús Rubiera, de la revista «Sharq Al-Andalus. Estudios Árabes», que va començar a publicar a la Universitat d'Alacant l'any 1984 amb una voluntat interdisciplinària i molt vinculada a les terres valencianes i a la resta de territoris de llengua catalana. Des del número 12 (1995) es publica a Terol gràcies al suport d'aquella Diputació, amb un enfocament més centrat en els temes de mudèjars i moriscos. En tots els números hi ha articles, ressenyes, notes i informacions de Mikel de Epalza (poden consultar-se en l'hemeroteca de la Biblioteca Virtual Miguel de Cervantes de la nostra Universitat: <http://www.cervantesvirtual.com/hemeroteca/sharq/presentacion.shtml>).

En el número 1 de «Sharq Al-Andalus» Mikel de Epalza va incloure una formulació sobre la morofília literària (*Alguns aspectes de la morofília literària actual al País Valencià*, ps. 169-172), que ja havia apuntat en el II Encontre d'Escriptors del Mediterrani que havia tingut lloc poc abans a València. Epalza considera que la morofília de la literatura contemporània feta al País Valencià és perceptible tant en els textos en castellà com en català, d'autors tan diversos com Juan Gil-Albert, Bernat Capó, Enric Llobregat, Ferran Cremades, Josep Lozano i, especialment, Josep Piera. Defineix la morofília literària com un interès pel tema àrab en general i una simpatia fonamental per alguns temes àrabs en particular. Sobre la motivació, no creu que la narrativa amb personatges àrabs o la imitació de la poesia àrab d'al-Àndalus siguem una cerca d'arrels històriques d'identitat. Li sembla, més aviat, que és un afany per trobar un món imaginari, un terreny lliure, on es

puga anar sense eixir del país. L'àrab, o l'andalusí, va ser una mena de paradís perdut, llunyà i proper, però un jardí on els valencians es poden moure lliurement, un jardí d'imaginació col·lectiva i de llibertat imaginària. Per a Epalza, «Aqueix paradís àrab es veu amb simpatia, amb consciència de la pèrdua que va suposar l'expulsió dels àrabs i la inassimilació de la cultura àrab al País Valencià». Aquesta actitud positiva serà present també en la vida i en l'obra acadèmica del professor Mikel, serà la seua línia de treball dedicada als mudèjars i als moriscos, i als contactes i les col·laboracions amb col·legues de l'altra banda de la mar, sensibles també a aquestes minories i a les migracions i l'assentament al Magrib.

Han passat quasi vint-i-cinc anys d'aquella reflexió i, cada dia que passa, el passat musulmà, andalusí, i el jueu, són més presents o normals en la literatura catalana. Aquests dies, per exemple, el poeta i crític literari Jaume Pont ha publicat un article sobre la morofília de les obres de Josep Piera, des de les traduccions i les versions poètiques de poetes valencians andalusins, fins a les seues obres de narrativa, amb un esment especial al seu viatge interior a Marràqueix, «L'Aiguadolç» (tardor 2008). El mateix Jaume Pont ha editat també una antologia de poetes andalusins de les terres de Lleida, *El llibre de la frontera* (Barcelona, Proa, 2000).

Quan va arribar a Alacant l'any 1979, Mikel de Epalza va entrar en contacte amb Enric Llobregat, director del Museu Arqueològic de la Diputació, amb l'arquitecte restaurador Màrius Bevià i amb els professors de la Facultat d'Econòmiques Àngel Poveda i Josep Antoni Ybarra, entre d'altres, i des del primer moment va optar per fer servir també el català com a llengua de treball i de publicació. Amb alguns d'aquests professors, però també amb altres que hi van col·laborar activament, va organitzar el Màster d'Estudis Euroàrabs, uns estudis d'alta especialització gràcies al qual es van inaugurar noves línies d'investigació a la Universitat d'Alacant, centrades en l'economia, els problemes socials o una de les més actives, l'estudi del dret islàmic de la mà dels professors Agustín Bermúdez i Magdalena Martínez.

Epalza tenia la voluntat de treballar temes alacantins, de tot el País Valencià i, a poc a poc, de tot l'àmbit de la llengua catalana, però el camí no sempre va ser fàcil. Tanmateix, el professor Epalza era incansable en la persecució dels seus objectius i havia tingut una bona escola per a les relacions humanes i la diplomàcia. El seu compromís amb la llengua pròpia, que no era gaire present en la jove Universitat d'Alacant, de la mateixa manera que era postergada en la vida pública de la ciutat d'Alacant, arriba al zenit amb la traducció al català de l'Alcorà.

En aquest sentit, a més de procurar que sempre hi haguera articles en català en la revista «Sharq al-Ándalus», Mikel de Epalza, i amb ell tota l'Àrea d'Estudis Àrabs i Islàmics de la Universitat d'Alacant, sempre ha procurat que els alumnes dels seus cursos disposaren de materials docents en català, en forma de llibre o de quaderns de treball, com ara la *Introducció als Estudis Àrabs i Islàmics*, dirigida per M. J. Rubiera i publicada per la Universitat d'Alacant el 1994.

Per tal que fóra possible una veritable transferència lingüística entre l'àrab i el català, en un moment en què la indefinició de criteris o la inexistència d'aquests

suposava una gran dificultat, va impulsar la Reunió tècnica per la normalització de noms i textos d'origen àrab en català que va tenir lloc el 26 i el 27 d'octubre de 1986 a la Universitat d'Alacant, amb la presència de professionals de la traducció àrab-castellà, professors de filologia catalana (Antoni Ferrando, Joan Solà, Joan Miralles o Lluís Polanco), professors d'àrab (Federico Corriente, M. J. Rubiera, Dolors Bramon, Leonor Martínez o el mateix Epalza), l'arqueòleg Enric Llobregat o Alberto Gómez Font, tècnic de l'agència EFE, etc. Lúcia Martín en va fer la síntesi del debat i les conclusions en la revista «Sharq al-Àndalus», núm. 4 (1987). Aquesta reunió va ser el punt de partida per a l'elaboració dels criteris de l'Institut d'Estudis Catalans per a la transcripció dels mots àrabs al català (*Proposició sobre els sistemes de transliteració i transcripció dels mots àrabs al català*, dins *Documents de la Secció Filològica*, I, ps. 141-158).

El darrer llibre publicat en vida per Míkel de Epalza és una actualització, en castellà, dels estudis i la bibliografia que acompanyen la traducció de l'Alcorà, amb una tria de les ressenyes, les notícies i altres repercussions que va tenir aquella edició: *El Corán y sus traducciones: propuestas*, en col·laboració amb Josep Forcadell i Joan M. Perujo, i publicat per la Universitat d'Alacant el passat mes de juliol. És també una explicació del mètode de traducció que hi vam fer servir, amb la intenció que pugui ser aplicat en el futur per a traduir el llibre sagrat dels musulmans a altres llengües.

Per a nosaltres, que vam col·laborar amb Míkel de Epalza pràcticament des de la seua arribada a Alacant, però sobretot a partir dels anys noranta, l'experiència és impagable. No hem estat alumnes d'Epalza, però compartim el testimoni d'una persona que sí que ho va ser: «La seua presència aclaparadora omplia l'aula, la seua veu pronunciant els difícils fonemes àrabs ens resultava fins i tot melodiosa, la seua simpatia, el bon humor constant, les anècdotes que ens contava..., mai va entrar a classe amb el posat altiu i només una vegada el vam veure trist, quan va tornar de soterrar la seua mare. El recorde com ens va sorprendre veure'l dibuixar el mapa de la Mediterrània a l'inrevés perquè —ens deia— les connotacions positives se situen al Nord. El recorde, també, raonant sobre la identificació de l'apel·latiu *cid* amb l'àrab *sa'ad* 'lleó', una de les seues grans passions d'estudi i que no ha pogut completar. Gràcies a ell molts estudiants vam visitar països àrabs, ell era una autoritat a Tunis quan hi vaig anar l'any 1985 i, gràcies al seu mestratge, ténim una visió del món àrab que no coincideix amb els tòpics actuals».

Nosaltres hem après a treballar amb un gran humanista, generós amb els companys de treball i humil, ja que no tenia inconvenient per a reconèixer les seues mancances i per a buscar col·laboració o ajuda d'altres persones de qui considerava que podia aprendre. Com a mestre, demostrava en tot moment l'afany per ensenyar i, sobretot, per aprendre. Les sessions de treball durant el procés de traducció de l'Alcorà eren trobades de reflexió i discussió, però també sabia fer-les ben amenes amb anècdotes sobre els seus viatges, les seues investigacions o els seus dubtes. Al seu despatx de la Universitat on treballàvem hi havia un mapa que Míkel feia servir a classe sovint, amb els territoris del nord d'Àfrica i Europa,

però capgirat, és a dir, el Magrib al nord i Europa al sud. Considerem que és una imatge representativa del seu tarannà i del seu afany de perspectivisme, de la voluntat i la capacitat per a posar-se en el lloc de l'altre i mirar d'entendre la realitat des de l'altra perspectiva, amb la intenció d'acostament, de comprensió i de tolerància envers tot allò que és o ens sembla diferent. Moltes gràcies, Míkel. Com va dir el seu germà Iñaki en el comiat, «Míkel, agur eta ohore», adéu-siau i resteu en el nostre record.

JOSEP FORCADELL i JOAN M. PERUJO
Universitat d'Alacant